

Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late middeleeuwen en het begin van de moderne tijden: verduidelijkingen van het verklaringsmodel en bedenkingen bij twee recensies¹

ERIK THOEN

De demografische reconstructie: fictie of realiteit ?

Aan de relatie tussen economie en demografie binnen onze regio werd in ons boek veel aandacht besteed. Direkte bevolkingsgegevens zijn evenwel zeldzaam. Om dit te ondervangen werd een beroep gedaan op minder directe bronnen. De hoofdbron werden de (in geresumeerde vorm bewaarde en in registers overgeschreven) boedelbeschrijvingen van de buitenpoorters van Oudenaarde. De demografische informatie die hieruit is afgeleid werd echter aangevuld met diverse oudere bronnen zoals (zeer zeldzame) jaarlijkse optekeningen van buitenpoorters, cijnsregisters, heerlijke rekeningen en poortersboeken. Het is vooral Klep die in zijn discussie-recensie de methode en de resultaten van onze demografische analyse ter discussie stelt.

Klep levert in zijn recensie kritiek op twee niet onbelangrijke terreinen. Enerzijds zet hij vraagtekens bij mijn cijfers en conclusies aangaande de mortaliteit; anderzijds zet hij een aantal twijfels op een rij betreffende de bruikbaarheid van de genoemde staten van goed als bron voor de studie van reproductiecapaciteit van de bevolking. Aangaande de mortaliteit bevestigt een ruime waaier van bronnen de *opinio communis* betreffende de grote rol die deze factor heeft gespeeld in de evolutie van de bevolking in de late middeleeuwen. Vooral tot het midden van de vijftiende eeuw lijkt de sterfte zodanig hoog geweest te zijn dat andere determinanten zoals de huwelijksleeftijd van geringere betekenis waren; wellicht was de huwelijksleeftijd zelfs vrij laag om de sterfte op te vangen. Klep schijnt dit niet zo begrepen te hebben, maar hierop komen we nog terug. In onze analyse hebben we erop gewezen dat de gemiddelde mortaliteit en de mortaliteitsschommelingen van even groot, zo niet groter belang waren dan de enkele grote algemene sterftecrisissen die in de literatuur bekend waren.

Op een aantal van deze stellingen heeft Klep kritiek. In zijn betoog gaat Klep echter voorbij aan een aantal bijkomende bewijzen die in ons boek te vinden zijn. Bovendien gaat hij uit van een extreem hoge huwelijksleeftijd en is zijn kritiek niet steeds consequent.

Hij betwist het belang van de schommelingen van de sterftecijfers in genoemde periode onder meer 'gezien de grote variabiliteit van sterftecures in normale perioden van bijvoorbeeld de achttiende eeuw'. Welnu, ik ken geen enkele achttiende-eeuwse sterftecure waar de schommelingen zo uitgesproken zijn als in de door ons gepubliceerde reeksen, vooral degene die betrekking hebben op de decennia rond 1400. Uit onze (door Klep onbesproken) grafiek op bladzijde 56 blijkt dat het aantal schommelingen tussen 1350 en 1420 veel groter was dan in de daaropvolgende periode (met uitzondering van 1540-1560). Dit is precies in de periode waarin de 'gemiddelde' mortaliteit per duizend inwoners op basis van een geheel andere bron (de buitenpoorterslijsten van Aalst) het hoogst bleek te zijn. Hier komen we enkele lijnen lager op terug. Maar ook nog op een eenvoudiger manier kan het belang van de opeenvolging van (kleinere) mortaliteitscrisisen worden aangetoond. In de door Klep wel vermelde tabel op de

1 E. Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late middeleeuwen en het begin van de moderne tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst* (2 dln.; Gent, 1988). De lezer die mijn boek niet ter hand heeft kan zich behelpen met: E. Thoen, 'Economie rurale et démographie en Flandre pendant le bas moyen âge et le début des temps modernes. Test-case: Les châtellenies d'Audenarde et d'Alost (fin du X^{VI}e - première moitié du XVe siècle)' in: E. Acrts, H. van der Wee, ed., *Recent doctoral research in economic history* (Leuven, 1990) 31-39.

bladzijden 47-48 hebben we (ondermeer) de belangrijkste afwijkingen van het al vermelde aantal opgetekende staten van goed van de dubbelstad Pamele-Oudenaarde ten opzichte van het negenjaarlijks voortschrijdend gemiddelde van deze optekeningen weergegeven. Niet alleen de plotse stijgingen van meer dan 20% kwamen hierin tot uitdrukking, maar ook deze tussen 50 en 80% (en meer) werden apart onderscheiden (voor de concrete cijfers zie *Landbouweconomie*, II, 114vlg.). De cascade van sterftecrisissen is hierin duidelijk merkbaar, vooral omstreeks 1400 (bijvoorbeeld tussen 1385 en 1420 werden op het platteland van Oudenaarde drie jaren met een sterftestijging tussen 20 en 50% ten opzichte van het gemiddelde vastgesteld en maar liefst acht met een hausse van méér dan 50%). Bovendien zijn de toppen van dit soort optekeningen dan nog afgevlakt doordat een aantal registraties met één of meerdere jaren vertraging gebeurde. Het is ook te eenvoudig om de *mortemain*-optekeningen uit de heerlijke rekeningen als niet-representatief van de kaart te vegen. Bovendien valt hieruit ook af te lezen dat vele mortaliteitscrisissen vaak een sterk lokaal karakter hadden en dat deze lokale crisissen ter plaatse dikwijls meer doden veroorzaakten dan de 'bekende' en algemene mortaliteitsjaren (zoals 1400-1401 of 1438).

Het belang van de mortaliteitschommelingen hangt nauw samen met het niveau van de gemiddelde mortaliteit. Dit aspect kreeg in de literatuur weinig aandacht, ook al omdat de bronnen schaars zijn. In dit opzicht zijn de zeer uitvoerige lijsten van optekeningen van buitenpoorters van de stad Aalst van bijzondere betekenis omdat ook jaarlijks de overledenen apart werden opgetekend. Op basis hiervan berekenden we een mortaliteit voor *gezinshoofden* in de periode 1395-1425 van 38,4‰. In de periode 1395-1404 was het zelfs 51,7‰ (76-77). Door vergelijking met de sterftetafels van Coale en Demeny kwamen we tot een globaal sterftecijfer van 55‰ voor de periode 1395-1425 als het gaat om een volwassen bevolking die ouder was dan 20 jaar en ± 44‰ als het een bevolking betreft van meer dan 25 jaar (82). Klep stelt dat de leeftijdsgrens van 20⁺ en 25⁺ veel te laag is en dat de sterfte van de gezinshoofden 'wellicht ongeveer overeenkomt met die van de deelbevolking boven de 30 (of 35 jaar)' (zie noot 10). In dat geval komt een sterfte van 38‰ voor gezinshoofden 'slechts' overeen met een sterfte van 37‰ voor de totale bevolking. Men werd in principe gezinshoofd van het ogenblik dat men gehuwd was en doorslaggevend voor deze leeftijdsgrens zal dus wel de leeftijd (van de man) bij het eerste huwelijk geweest zijn (plus de huwelijksintensiteit), lichtjes opgetrokken als gevolg van de gering in aantal voorkomende alleenstaande vrouwen die op latere leeftijd gezinshoofd werden (66)². Als ik het goed begrijp gaat Klep in zijn kritiek uit van een huwelijksleeftijd die rond de 30 jaar (en hoger) schommelt. Dit is wel heel erg laat. Dergelijke cijfers werden in Vlaanderen pas op het einde van de achttiende eeuw gehaald en de enkele cijfers die we bezitten voor de zeventiende eeuw wijzen dan op een huwelijksleeftijd van rond de 25 jaar voor mannen. In ons boek formuleerden we echter diverse argumenten die een huwelijksleeftijd tussen 20 en 25 jaar laten veronderstellen in deze periode rond 1400 (zie onder meer 174, 156), een leeftijd die waarschijnlijk in de loop van de vijftiende-zeestiende eeuw steeg tot op het *European marriage pattern-niveau*. In dat geval zal de bevolking trouwen niet zoveel gedaald zijn als Klep het voorstelt. Het is bovendien niet het gevolg van mijn 'lage cijfers rond 1400' dat ik me 'genoodzaakt zie voor de vijftiende eeuw een lange termijnsproces van flinke stijging van de levensverwachting te veronderstellen'. Deze 'veronderstelling' steunt op andere data, met name de mortaliteitscijfers die berekend werden voor de dorpen Petegem en Haaltert (88-93), de evolutie van de verervingen in de tweede generatie (24-99) en de hogere kinderaantallen. Het is echter gevaarlijk om de gedragingen uit de achttiende-negentiende eeuw rechtstreeks naar de

2 Hiertegenover staat de algemene vaststelling dat ook al in de middeleeuwen vrouwen jonger huwden dan mannen.

'bronnenloze' middeleeuwen te transponeren (vergelijk onze opmerkingen ten aanzien van R. Smith, *Landbouweconomie*, I, 127-132).

Tenslotte willen we in deze paragraaf aangaande de mortaliteit wijzen op een merkwaardige contradictie in de redenering van Klep. Betwist hij met name onze hoge mortaliteitscijfers rond 1400, enkele paragrafen verder in zijn betoog tracht hij onze conclusies in verband met de huwelijksleeftijd en de fertiliteit op basis van de boedelbeschrijvingen precies te weerleggen door de hoge mortaliteit in dezelfde periode als tegenargument te gebruiken. Via de steekproefperiode 1400-1409 hebben we inderdaad, zoals hierna uitvoeriger aan bod komt, kunnen vaststellen dat het aantal gehuwde kinderen dan bijzonder laag was. Als Klep dan stelt 'waarom zou de mortaliteit van de ouders in de jaren 1400-1409 dan niet voor alle groepen de dominante factor zijn' kan ik alleen maar bevestigend antwoorden (zie *Landbouweconomie*, I, 214! 'de hoofdoorzaak is de mortaliteit'). Klep speelt hier duidelijk advocaat van de duivel: eerst werpt hij mij het ei naar het hoofd, daarna vliegt de kip me om de oren.

Maar eigenlijk denk ik dat we beiden het eens zijn dat er voor deze periode geen kip en eiddiscussie mogelijk is en dat de mortaliteit dan doorslaggevend was voor de bevolkingsdaling. Waarom hij dan tevoren met zoveel ijver onze mortaliteitscijfers tracht af te zwakken is mij niet duidelijk.

Dit alles betekent niet dat ik het zelf nog volkomen eens ben met mijn berekeningswijze van de gemiddelde mortaliteit op basis van deze bron zoals ik ze publiceerde. De kritiek van Klep heeft me gesterkt in mijn overtuiging dat ik eertijds ten onrechte met een onderschatting van 10% heb rekening gehouden (*Landbouweconomie*, I, 77). Tevens had ik beter de grote minderheid aan vrouwen uit mijn onderzoek geweerd omdat, zoals werd gesteld de vrouwen-weduwen de gemiddelde leeftijd van het 'gezinshoofd' optrekken. Dit laatste is eveneens het resultaat van het opnieuw bestuderen van de gegevens dankzij de kritiek van Klep. De orde van grootte van de cijfergegevens zal zich er echter geenszins door wijzigen. Overigens zij — terloops — nog gezegd dat het onderstrepen van de mortaliteitsschommelingen en de gemiddelde mortaliteit en het enigszins relativeren van de betekenis van de algemene sterftepieken niets te maken heeft met het afkeuren van het malthusiaans model.

Het tweede luik in de kritiek van Klep op onze demografische analyse staat in verband met de bruikbaarheid van de boedelbeschrijvingen na overlijden voor de studie van de reproductiecapaciteit van deze bevolking. Ik wil erop wijzen dat *alle* 'kritiek' die Klep formuleert ten aanzien van de bruikbaarheid van deze bron voor de historische demografie ook in mijn boek is te vinden. Ook op de *interne afhankelijkheid* van de informatie die de staten van goed geven werd menigmaal gewezen (*Landbouweconomie*, I, 32, 114-115, 122, 139 etc). Uiteraard heb ik echter ook de positieve kanten van deze bron belicht. Door een verregaande analyse en een vergelijking met andere bronnen kan de interne afhankelijkheid trouwens gedeeltelijk worden weggewerkt. Door echter de mortaliteit apart te bestuderen met bronnen die niet direct in verband stonden met de gezinssamenstelling (vergelijk *supra*) kon deze determinant al ten dele worden afgezonderd. Ook door een onderscheid te maken tussen gezinnen *met* gehuwde kinderen (in principe oudere 'gezinnen') en gezinnen *zonder* gehuwde kinderen (in principe jongere 'gezinnen') kon al een aantal bezwaren in die zin worden weggewerkt. Het is door een zorgvuldig vergelijken en elimineren van diverse elementen dat men tot voorzichtige besluiten kan en mag komen. Voor details verwijs ik naar het boek. Afbreken is moeilijker dan opbouwen, en ik blijf de overtuiging toegedaan dat, was dit soort bronnen voor Engeland bewaard, ze al veel eerder voor dit doel waren gebruikt en in de literatuur bekend geraakt. Ik zal mijn opmerkingen tot enkele beperken.

Vooreerst willen we herhalen dat Klep het voorstelt alsof ik huwelijksgedrag en huwelijksvruchtbaarheid als doorslaggevende determinanten voor de demografische evolutie (in casu stagnatie en/of achteruitgang) in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen heb willen doen overkomen. In alle neergaande half-lange termijnfasen sinds het einde van de veertiende eeuw (1390-1410/1420, 1450-1490) heb ik de mortaliteit als hoofdoorzaak aangeduid, evenwel nadat deze mortaliteit werd afgewogen tegenover de andere bevolkingsdeterminanten, voor zover ons bronnenmateriaal toeliet die te bestuderen. Wel maakten we waarschijnlijk dat, parallel met een stijging van de leefduur op lange termijn, de huwelijksleeftijd steeds meer een rol ging spelen in de aangroei en stagnatie van de bevolking. Feit is dat omstreeks 1400 het Vlaamse platteland een demografisch dieptepunt kende dat vooral door een gestegen mortaliteit is veroorzaakt, misschien in combinatie met een verminderde huwelijksvruchtbaarheid die overigens mogelijk met prenatale sterfte verband houdt.

Klep legt mijns inziens tevens te veel de nadruk op de wisseling van de mortaliteit op de zich wijzigende kinderaantallen inzonderheid op de wijziging van het aantal gehuwde kinderen (zie zijn opmerkingen over de periode 1480-1509). Hij schijnt te aanvaarden dat een verminderde sterfte van de ouders automatisch leidde tot een verhoogd percentage gehuwde kinderen. Dit is waarschijnlijk maar gedeeltelijk waar omdat de gemiddelde sterfte van de ouders zich vrijwel zeker altijd bleef situeren *onder* de leeftijd waarop de vruchtbare periode in het huwelijk eindigde en ouders met alleen maar gehuwde kinderen (in principe) trouwens niet voorkomen in de staten (geen wezen!). Bij verminderde sterfte van de ouders zal de kindersterfte trouwens zeer waarschijnlijk zelfs nog meer gedaald zijn. Conclusie: het aantal gehuwde kinderen zal procentsgewijs maar in beperkte mate gestegen zijn als de leeftijd van de ouders steeg. Daarom blijven we geneigd om na 1490 een daling van de huwelijksleeftijd voor te stellen in combinatie met een verhoogde levensduur, een daling die schijnt op te houden omstreeks 1540 op een moment dat er voor een (opnieuw) verhoogde sterfte van de ouders overigens nog geen aanwijzingen zijn.

Maar of het nu de mortaliteit of de huwelijksleeftijd (en intensiteit) is, belangrijker is dat de studie van de kinderaantallen in al zijn aspecten wel de golfbewegingen in de bevolkingsdynamiek laten zien en daar was het ons in de eerste plaats om te doen. Daarom willen we Kieps laatste opmerking over de laattijdige weerklank van 'een kakofonie van demografische en economische echo's', in de boedelbeschrijvingen behoorlijk relativeren.

Uiteraard is dit tot op zekere hoogte juist, (zoals ik heb geschreven onder meer in *Landbouweconomie*, I, 114-115) maar dit heb ik vooreerst grotendeels trachten op te vangen door een onderscheid te maken tussen gezinnen *met* en gezinnen *zonder* gehuwde kinderen. Laatstgenoemde hebben in principe een gezin waarvan de oudste de leeftijd van ± 25 jaar niet overschrijdt. Gemiddeld zullen deze gezinnen echter heel wat jonger zijn, gezien de korte leefduur, wellicht zelfs vaak niet meer dan één decennium, zodat de demografische informatie in de staten op een vrij recente periode slaat. Overigens, doordat we mogen aannemen dat ten gevolge van de hoge mortaliteit de bevolkingspyramide tijdens het grootste gedeelte van de bestudeerde periode een zeer brede basis had, met in procenten veel kleine kinderen en zuigelingen, zal het ons inziens vooral de hoeveelheid van deze jongsten geweest zijn die de kinderaantallen bepaalde (vergelijk de bevolkingspyramides met brede basis uit de zeventiende eeuw).

Voor gezinnen met gehuwde kinderen kunnen meer oudere 'invloeden' zich hebben laten gelden, maar ook hier zullen recente demografische veranderingen zich zeer zeker hebben laten gevoelen. Trouwens deze gezinnen hadden ook een ander voordeel: ze lieten toe tot op zekere

hoogte de derde generatie-kinderen te bestuderen die vrijwel zeker een geringe ouderdom hadden bij het overlijden van de (groot)ouders.

Als algemeen repliek op de reserves die Klep uit in dit verband, kan tenslotte worden herhaald dat de demografische half-lange termijnbewegingen niet uitsluitend aan de hand van de in de boedelbeschrijvingen vermelde familiesamenstelling is geschied maar is ontstaan door een weloverwogen confrontatie van diverse elementen. Zo vallen, bij wijze van voorbeeld, de lage kinderaantallen rond 1400 samen met onze hoge mortaliteitsgegevens, veel tweede huwelijken, afwijkende sex-ratio's, lage procenten gehuwde kinderen etc; de stijgende kinderaantallen tussen 1492 en 1540 met een groter aantal gehuwde kinderen, minder sterftecrisissen, een stijgend aantal verervingen in de tweede generatie en zelfs stijgende absolute bevolkingscijfers.

Kortom: de pijlen van mijn 'bronnentechnische boog' zijn mogelijk niet zó ver van hun doel terechtgekomen.

De rol van de feodale structuren in het verklaringsmodel van de laat-middeleeuwse crisis

Laat ons nu even stilstaan bij de landbouweconomische crisis zelf en de kritiek die door beide auteurs op ons 'eenvoudig krisismodel' werd gegeven. Ik heb de periode in de long run nooit gecatalogeerd als een periode van 'geremde groei' zoals Klep schrijft. De betrokken terminologie die Klep hier toepast op de gehele periode heeft in de context waaruit hij zijn citaat haalt slechts betrekking op één periode van half-lange termijn, met name de periode na ± 1540/1550, waarna de economische organisatie op het platteland overigens enigszins is veranderd ten opzichte van voorgaande jaren (*Landbouweconomie*, II, 1036). Binnen de door ons bestudeerde periode vanaf het einde van de dertiende eeuw tot aan de godsdienstoorlogen van de zestiende eeuw hebben we echter wel herstelfasen op halflange termijn duidelijk kunnen onderscheiden van de halflange contractiefasen die meestal van langere duur waren dan de opgaande perioden.

In ons model werd grote belangrijkheid toegekend aan de evolutie van de lasten die grootgrondbezitters en gezagsdragers aan de boeren oplegden. Let wel: andere factoren van organisatorische aard (zoals de arbeidsproductiviteit), van geografische aard (de verstedelijking), van demografische, van monetaire aard (inflaties, devaluaties), zelfs elementen uit de 'klassieke' waardentheorie etc. werden in het verklaringsmodel geïntegreerd. Men kan er echter niet omheen dat *le prélèvement (surplus-extraction)* een typisch kenmerk was voor de prekapitalistische economie dat al naar gelang het niveau en de structuur van wisselende invloed was op de agrarische economie. Tot 80% van de in de archieven bewaarde documenten vóór het einde van het *ancien régime* hebben betrekking op het beheer van goederen en rechten van niet-plattelanders in de rurale sfeer. Een institutionele analyse van deze documenten is nog wel toegestaan, maar een integratie van deze lasten in een economische verklaring is voor velen uit den boze. Hoppenbrouwers heeft alleen kritiek op enkele deelfacetten inzake de betekenis van de surplusextractie voor de economische evolutie van het platteland, maar Klep houdt er in zijn alternatief model nauwelijks of geen rekening mee.

Terecht wijzen beide auteurs erop dat mijn boek in dit opzicht tot op zekere hoogte schatplichtig is aan Bois' *crise du féodalisme*³. Zeer zeker heeft dit briljante boek mijn werk beïnvloed vooral inzake methodologie en benadering van de problematiek, maar inzake ideeëngoed is het boek van Bois niet zo nieuw en ontleent het veel aan werken van Kosminsky,

3 G. Bois, *Crise du féodalisme. Economie rurale et démographie en Normandie orientale du début du 14e siècle au milieu du 16e siècle* (Parijs, 1976).

Kula en Takahashi⁴. Ik maak van deze gelegenheid bovendien gebruik om te benadrukken dat ikzelf heel wat kritiek heb op dit boek, hetgeen evenwel niets afdoet aan zijn grote waarde. Zo werd de inflatoire periode uit het midden van de veertiende eeuw geheel uit zijn model geweerd. Bovendien heeft hij mijns inziens — wellicht ten gevolge van een tekort aan bronnen — te weinig de interne werking van de landbouwerexploitatie bestudeerd en wat te eenzijdig de rol van 'de heren' op het productieproces belicht. Ik vermeld het hier omdat het een verwijt is dat Hoppenbrouwers naar mij toespeelt en waartegen ik met klem protesteer: deel IV van mijn boek is geheel gewijd aan de functionering van de landbouwerexploitatie zelf en telt meer dan 350 pagina's. Er komen elementen in voor die mijns inziens essentieel zijn voor een goed begrip van de rurale bedrijfsvoering zoals een uitvoerige studie over de landbouwtechniek, investeringen, grondaankopen, rurale nijverheid etc. ... maar die men in heel wat studies over het platteland van andere regio's, zelfs voor latere beter gedocumenteerde perioden, nauwelijks aantreft. Maar keren we terug naar het boek van Bois, waar deze aspecten onderbelicht zijn. Waar hij toch de functionering van het landbouwbedrijf toelicht ben ik het bovendien vaak oneens onder inzake de betekenis van het gewoonterecht voor de evolutiemogelijkheden van de agrarische productie (vergelijk Bois, 353 en *Landbouweconomie*, II, 1038 vlg.). Belangrijker is de afwijkende opvatting die ik heb over de rol van het middelgrote bedrijf of het bedrijf 'à une charrue'. Volgens hem is dit het optimaal functionerend bedrijf dat zich in crisistijd ontwikkelde en de overgang naar een nieuwe A-fase mogelijk maakte. Wijzelf zijn eerder geneigd om dit bedrijfstype als veel minder productief te beschouwen om bedrijfstechnische redenen (*Landbouweconomie*, II, 791, 1047, 1059). Ook op het vlak van de rol die de heerlijke heffingen speelden wijken de opvattingen af en hiermee sluiten we weer aan bij de invloed van deze heffingen op de landbouweconomie. Zo stelden we geen verschil vast tussen fasen met stijgende lasten per hoofd en perioden van globale lastenstijgingen (*Landbouweconomie*, I, 650). De manier waarop die beleidsopties ten aanzien van het domeinbeheer van de heren functioneerden werd uitvoerig onderzocht⁵.

Bovendien verklaart Bois te weinig het mechanisme van deze surplus-extractie en legt hij te veel de nadruk op de noden van de eigenaars en te weinig op hun mogelijkheden tot aanpassing van hun inkomsten. De manier waarop de beleidsopties ten aanzien van het domeinbeheer van de heren functioneerden werd uitvoerig onderzocht. Bijkomende inspiratie vooreen diepgaande analyse van de surplusextractiemechanismen vonden we in de artikelen van R. Brenner⁶. Maar let wel: ook hier gaat het net zomin als bij Bois om een louter overnemen van diens opvattingen. In één van zijn artikelen geeft Brenner trouwens een verklaring van het milde karakter van de laat-middeleeuwse crisis in Vlaanderen waarmee we het geheel oneens zijn⁷. Wel is deze auteur de eerste geweest om te wijzen op de rol van de concurrentie binnen de diverse geledingen van de heersende klasse om de grenzen van het surplusextractieniveau te bepalen.

Maar keren we nu terug naar ons 'krisismodel'. Om diverse redenen die te maken hebben met de politieke machtsstrijd op lokaal en regionaal vlak en met factoren van economische aard, was

4 We vermelden: W. Kula, *Théorie économique du système féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise 16e-18e siècles* (Parijs, 1970); E. Kosminsky, 'The evolution of feudal rent in England from the XIVth to the XVth centuries', *Past and Present*, VII (april 1957) 12-36; K. Takahashi, 'Contribution à la discussion (1952)' in: M. Dobb, P.-M. Sweezy, *Du féodalisme au capitalisme. Problèmes de transition*, I (Parijs, 1977) 95-139.

5 Een gelijksoortig parallel verloop van de lastendruk per hoofd en het lastenvolume in zijn totaliteit werd recent vastgesteld voor West Spanje. Zie: M. Berthe, *Famines et épidémies dans les campagnes Navarraises à la fin du moyen âge* (Paris, 1984) 11, 600-601.

6 R. Brenner, 'Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe', *Past and Present*, LXX (feb. 1976) 30-75. *Idem*, 'The agrarian roots of European capitalism', *Past and Present*, XC VII (nov. 1982) 16-113.

7 R. Brenner, 'The agrarian roots', 108.

de druk van de heerlijke lasten vóór de veertiende eeuw in Vlaanderen zodanig laag geworden dat de boeren erin zijn geslaagd over te gaan tot diepte-investeringen. Tevens had dit geleid tot een gepolariseerde agrarische structuur waarin loonarbeid en geld een belangrijke rol speelden. Beide elementen hebben tot de specifiek Vlaamse situatie geleid waarbij de produktiviteit van de landbouw niet is gedaald zoals elders in Europa en een crisis grotendeels werd vermeden. In die zin speelt de overtrokken bewering van Klep 'dat in het Vlaanderen van 'de tijd van Thoen' de feodaliteit al praktisch niet meer bestond' wel een belangrijke rol in onze verklaringsmodel. Anderzijds mag men ook niet stellen dat de 'surplusextractie' van geen betekenis meer was tijdens de late middeleeuwen. Op basis van louter *empirische* vaststellingen kan men toch niet ontkennen dat het domeinbeheer — in de zeer ruime zin van het woord — van de heren precies in belangrijke mate wijzigingen onderging tijdens de overgang van de volle naar de late middeleeuwen! De lezer kan de aard van deze wijzigingen uitvoerig terugvinden in mijn boek, zodat ik hier slechts wijs op de overgang van vaste heffingen naar aanpasbare heffingen in de loop van de dertiende-veertiende-vijftiende eeuw. (Zie *Landbouweconomie*, I, 300-653). Eén van de belangrijkste kenmerken van de feodale maatschappij in de *volle* middeleeuwen lijkt mij inderdaad het feit van de vaste, onvariabele lasten te zijn. Slechts een klein percentage van de bevolking was onderworpen aan min of meer willekeurige heffingen. Een minderheid van deze lasten was aanpasbaar, en de weinige variabele lasten vertoonden een tendens naar onveranderlijkheid. Typevoorbeeld bij uitstek zijn de zogenaamde cijzen, die eens vastgelegd onveranderlijk waren. Vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw draait dit beeld zich ontegensprekelijk om en is er een tendens aanwezig om steeds meer aanpasbare lasten in te voeren. In de *gerechtsheerlijke* sfeer ging het initiatief op dit terrein vooral uit van de centrale overheden en zijn het vooral de oorlogslasten (boeten en plunderingen) — al belangrijk vanaf het begin van de veertiende eeuw⁸—en, sinds ± 1370 de regelmatig geïnde bedden die door de Vlamingen als nieuw werden ervaren, al werden ook sommige 'oude' lasten met hernieuwde ijver geïnd. In de *grondheerlijke* sfeer hebben we de nadruk gelegd op de scherpe veralgemening van de pacht in de late middeleeuwen, vooral sinds ± 1270. In die zin hebben we de veralgemening van de hofpacht en de geleidelijk—soms moeizame—invoering van de perceelspacht *niet* beschouwd als een 'natuurlijke' evolutie naar een meer moderne beheersvorm en — in zijn aanvangsfase — evenmin als een evolutie naar een kapitalistische organisatievorm (zoals in de marxistische literatuur) maar als een wijzigende beheersvorm die een antwoord moest verschaffen op de dalende inkomsten van de heren die, sinds de tweede helft van de dertiende eeuw het volume van hun inkomsten niet meer konden verhogen door het stimuleren van ontginningen die grotendeels een einde hadden genomen.

In de *long-run* heeft deze evolutie ongetwijfeld een verhoging van de lasten meegebracht voor de plattelanders in de late middeleeuwen. Op de half-lange termijn was het mechanisme ook werkzaam. Aan de hand van cijfers en feiten konden we zeer duidelijk fasen onderscheiden in het domeinbeheer der heren: perioden van aanpassing van de lasten aan de gestegen levensduurte en aan de noden van de eigenaars wisselden af met perioden waarin de lastendruk voor de plattelandbewoners in 'reële' termen dalend was, omdat de lasten niet werden aangepast. Door een op feiten berustende vaststelling vallen deze fasen van stijgende druk vrijwel steeds samen met perioden van stagnerende of dalende bevolking (en dalende graanprijzen/stijgende prijzen van industriële produkten etc. ...). Meestal werd deze lastenstijging voelbaar vanaf het einde van de groeifase die eraan vooraf ging. Dit laatste is ondermeer duidelijk op het einde van de

8 Volgens Klep begonnen de lasten van de centrale overheid pas op het einde van de vijftiende eeuw van belang te worden. Dit is onjuist, denken we maar aan de enorme boetes na de Kustopstand.

dertiende eeuw en rond het midden van de zestiende eeuw. In de tweede helft van de 'neergaande' (B-)fase waren de eigenaars/heren soms genoodzaakt hun eisen te milderden (vooral na oorlogen) — één opmerking die Klep terecht maakt —, maar in vergelijking met de gedaalde produktie zullen deze lasten des te harder zijn aangekomen. Deze empirische vaststellingen wijzen alleszins in de richting van een verband tussen stijgende lasten en depressie. Trouwens, om het even te hebben over de opgaande perioden, men kan toch moeilijk de eerste helft van de zestiende eeuw anders interpreteren dan als een groeifase? Welnu, wat blijkt? Vele instellingen verhogen nauwelijks hun pachtprizen, en wanneer men deze prijzen uitdrukt in graan of andere agrarische produkten, dalen ze zelfs in belangrijke mate! In mijn boek meen ik op bevredigende wijze te hebben aangetoond dat dit voor de eigenaars toen nauwelijks van belang was omdat ook de lonen en de produkten van industriële aard in deze periode niet of nauwelijks stegen. En hiernaar toe gingen precies hun uitgaven. Met andere woorden de noden der heren zijn hier fundamenteel. Dit alles zijn meetbare elementen! Gelijksoortige toestanden hebben zich voorgedaan in de dertiende, het midden van de veertiende eeuw en de periode 1410-1450 ..., met andere woorden in de zogenaamde A-fasen.

Klep tracht dit mechanisme in twijfel te trekken op het einde van zijn recensie door, als ik het goed begrepen heb, te stellen dat dit mechanisme moet verklaard worden door een zuiver spel van vraag en aanbod. Vraag en aanbod hadden uiteraard invloed, maar mijns inziens moet de noden der 'heren' een belangrijk aandeel binnen de aanbodzijde worden toegemeten. Klep heeft het trouwens alleen over de vraag naar *grond* in de bepaling der pachtprizen. Geheel zijn argumentatie verliest aan kracht als men uit mijn boek onthoudt dat pachtprizen van grond (binnen dezelfde instelling) grotendeels parallel evolueerden met allerlei andere pachtprizen, zoals tienden, tolln enz.... Ook dat zijn vaststellingen die alleen maar mijn stelling over de rol van het domeinbeheer in de prijsbepaling krachtig versterken! Overigens zij terloops in dit verband vermeld dat ik niet geloof in een invloed van een stijgende rurale nijverheid op dalende pachten. Net zomin lijkt mij, binnen de Vlaamse context, een exodus naar de steden hierop van invloed.

Klep vraagt zich af waarom pachters niet wegliepen van de ene eigenaar naar de andere als de pachten verhoogd werden. Wat de grotere pachters betreft heb ik uitvoerig benadrukt dat het voor hen uiterst moeilijk was om de pachthoeve te verlaten op het einde van de termijn door het systeem van de *lating*, waaraan ik in mijn boek een geheel andere dan de 'klassieke' dimensie heb gegeven: de hoeve verlaten betekende meteen een enorme investering uitvoeren ten voordele van de nieuwe pachter, en hiervoor was wanneer men de hoeve in lamentabele tijden wilde verlaten meestal geen geld in de kas van de boer aanwezig (*Landbouweconomie*, I, 575-588). Voor de kleinere pachters gaat dit minder op, maar ik vermoed dat hier de geografische beperking een grotere rol speelde, maar vooral dat de politiek van de meerderheid der eigenaars ongeveer parallel verliep waardoor de eigenaars wier inkomsten niet werden bepaald door het beschreven mechanisme hun pachtprizen noodgedwongen aan de heersende tendens moesten aanpassen. Een zekere segmentariteit van de pachtprizen al naar gelang de grootte van de percelen en de aard van de eigenaren is trouwens, zoals Hoppenbrouwers suggereert waarschijnlijk en voor andere regio's bewijsbaar.

Wordt de rol van de boeren in dit prijsbepalingsmodel geheel weggecijferd zoals Hoppenbrouwers suggereert? Ik denk het niet. In A-fasen betaalden de boeren beter en werkten ze nauwer samen met de eigenaars door — in functie van de vraag van de eigenaar — een deel van de pachtprijs die voor het grootste gedeelte in geld was gestipuleerd, in feite in natura te betalen, waardoor de eigenaar dan weer de (stedelijke) assizen kon vermijden. In B-fasen werd vaak

weerbarstig gereageerd door de boeren en betaalden ze veel slechter. Voor de Vlaamse kuststreek, waar de perceelspacht vroeger en sterker was ingeburgerd zijn ons bovendien enkele 'pachtersverenigingen' bekend die een reactie 'in blok' (Klep) vereenvoudigden. Bovendien was de instelling van de buitenpoortertij voor de pachters vaak een dekmantel om tegen hun eigenaars te kunnen reageren.

Hiermee zijn we opnieuw beland bij de *beperkingen* van de surplusextractiemogelijkheden. De lezer zou inderdaad uit het bovenstaande de indruk kunnen krijgen dat de inkomstpolitiek der grootgrondbezitters zich volledig vrij kon ontwikkelen ten nadele van de plattelandsgemeenschap, maar dit was dus niet het geval. Behalve de beschreven structuren die oppositie van de boeren tot op zekere hoogte mogelijk maakten bracht ook de strijd tussen de machtsgroepen beperkingen mee die onoverbrugbaar waren. In samenhang hiermee was het ook zo dat de rechtsheerlijke en de grondheerlijke macht meestal in verschillende handen was, hetgeen een heerlijke reactie sterk begrensd. Het is wellicht daarom dat bij ons systemen als de N-Italiaanse *mezzadria* nooit met succes konden worden ingevoerd. In Vlaanderen heeft de evolutie van de heerlijke structuur in samenwerking met het verstedelijingsverschijnsel, in de twaalfde-ertienste eeuw ertoe bijgedragen dat de arbeidsproductiviteit minder is gedaald dan in vele andere regio's, en tegelijk was hij medeverantwoordelijk voor het feit dat een heerlijke reactie sinds de laatste decennia van de veertiende eeuw deze situatie maar in beperkte mate kon omkeren. Alleen op die wijze zie ik een aannemelijke verklaring voor de specifiek Vlaamse situatie tijdens de bestudeerde periode.

Laat ik deze paragraaf besluiten met een korte reactie op de bemerkingen van Hoppenbrouwers ten aanzien van de perceelspacht. Hoppenbrouwers schijnt de mening toegedaan dat ik de betekenis van de perceelspacht heb overschat. Hierbij stelt hij onder meer dat ik geen administratieve documentatie van stedelijke burgers heb geconsulteerd en alleen rekeningen van de adel heb geraadpleegd. Tevens bezat ik volgens hem te weinig documentatie om 'inkomensplaatjes' van de kant van de boeren uit te reconstrueren. Uiteraard had ik graag meer documenten gehad om dit alles te beschrijven. Dat stedelijke burgers nauwelijks rekeningen hebben nagelaten weet iedereen. In de archieven berusten wel summierse boedelbeschrijvingen van leden van de bourgeoisie. Hierin vinden we al vanaf het opduiken van de bron op het einde van de veertiende eeuw heel wat percelen terug die (zeer waarschijnlijk) in pacht waren uitgegeven. Voorlopig werden ze alleen voor het veertiende-eeuwse Gent in dit opzicht bestudeerd (*Landbouweconomie*, I, 512 e. a.).

Tot echte 'inkomensplaatjes' kan men maar in zeldzame gevallen komen vóór het midden van de zestiende eeuw, maar voor de door ons bestudeerde regio kon dit niet (een poging in *Landbouweconomie*, II, 867-874). Anderzijds vormen de zogenaamde penningkohieren uit de tweede helft van de zestiende eeuw een voor de Nederlanden unieke bron die men ons in het buitenland in dit opzicht benijdt en waarin zich een toestand weerspiegelt die grotendeels in de loop van de late middeleeuwen is tot stand gekomen. Dat de overgang van een meerderheid aan gedevalueerde cijzen naar de duurdere aanpasbare pachten van betekenis is geweest voor het inkomen van de boeren—een evolutie die zich vooral vanaf ± 1270 aftekent—staat buiten kijf en hierop kom ik niet terug. Dat er op dit vlak nog meer onderzoek kan gebeuren wil ik niet betwijfelen.

Investerings in de landbouw en renteconstituties

Hoppenbrouwers beëindigt zijn opmerkingen over mijn boek met enkele interessante bedenkingen ten aanzien van renteconstituties in relatie met investeringen. Ik heb er inderdaad sterk de

nadruk op gelegd dat A-fasen gekenmerkt waren door diepte-investeringen die de Vlaamse boeren zelf uitvoerden (en niet de 'heren' en zelfs nauwelijks de stedelijke burgerij). Ik onderscheidde dit type van investeringen van zogenaamde breedte-investeringen die erin bestonden de bedrijven uit te breiden door het aankopen van bijkomende gronden, die mijns inziens om allerlei redenen van geringer belang waren. We moeten ons deze investeringen niet voorstellen als aankopen van 'een paar zakken zaaizaad (Hoppenbrouwers)' maar als aankopen van alaam, vee, trekdieren en stallen etc. (houten gebouwen waren in het *ancien régime* wel roerende goederen op het platteland in tegenstelling tot wat Hoppenbrouwers schrijft: ze werden afgebroken, verplaatst en verkocht).

Binnen het probleem van de financiering van de investeringen was de kredietvorm via renteconstituties maar één aspect. We hebben in ons betoog vooral benadrukt dat de Vlaamse plattelander in A-fasen vooral tot investeringen werd aangemoedigd ten gevolge van de specifieke situatie die *the falling rate of feudal levy* in onze contreien creëerde tijdens groeifasen ten gevolge van de grote betekenis van het geld en de commercialisering (zie ook hoger). De investeringsstimulerende toestanden moeten zich zeer sterk hebben voorgedaan in de dertiende eeuw, maar ook in het midden van de veertiende en vooral de zestiende eeuw. De bijkomende financiering via renteconstituties is slechts een nevenaspect en het lijkt mij alsof Hoppenbrouwers het voorstelt alsof ik deze kredietvorm als hoofdfinancieringsbron van investeringen heb beschouwd. Ik zal niet ontkennen dat de renteconstitutie op het einde van de vijftiende eeuw belangrijke structurele wijzigingen onderging (waarom heb ik ze anders zelf beschreven). Toch blijft ook na de wijzigingen deze kredietvorm een interessante conjunctuurmeter: zo zien we dat na 1550 de stijgende tendens van het geïnvesteerde kapitaal ophoudt, hetgeen overeenstemt met de andere conjunctuuraanduidingen.

Het is bovendien zo dat ik nieuwe — nog niet in mijn boek verwerkte — aanduidingen heb verzameld voor andere regio's in Vlaanderen die aantonen dat deze vorm van krediet al in de tweede helft van de dertiende eeuw behoorlijk populair moet zijn geweest, hetgeen Hoppenbrouwers betwijfelt. Getuige hiervan is onder meer een door toeval (helaas onvolledig) bewaarde lijst van dit soort transacties in de Vlaamse kuststreek die afkomstig is van het tijdens de eerste wereldoorlog volledig vernielde archief van de stad Ieper. Het gaat vooral om renteconstituties in het Westvlaamse dorp Lampernisse. Tussen 1275 en 1285 zouden maar liefst honderd cijnshouders hier hun grond bezwaard hebben met een renteconstitutie die ze kochten van het Sint-Clara klooster te Ieper! We komen hierop elders terug⁹. Op het recente tiende Internationaal congres voor economische geschiedenis dat plaats vond te Leuven heb ik trouwens vele lezingen gehoord die mijn opvattingen in dit opzicht bevestigen¹⁰. Terloops zij overigens opgemerkt dat in deze studies stijgende investeringen ook vooral in A-fasen gesitueerd worden en niet zoals Klep ten onrechte schijnt aan te nemen in B-fasen ('... er staan toch investeringen tegenover ...' + de paragraaf 'De vraag rijst... zo mild is uitgevallen' + de paragraaf 'Maar ook legde de auteur ... milde karakter van de crisis').

Ik ben het trouwens oneens met de (heilbrengende) betekenis die Klep toekent aan de stedelijke investeringen voor de landbouweconomie tijdens de late middeleeuwen. Op verschillende plaatsen heb ik er de nadruk op gelegd dat de heilzame rol van de stedelijke investeringen (onder meer ten aanzien van het milde karakter van de crisis) niet moet overdreven worden en dat ze veel meer kapitaal uit de landbouw wegtrokken dan ze erin staken (*Landbouweconomie*, 1,512

9 G. Des Marez, *Le problème de la colonisation Franque et du régime agraire en Belgique* (Brussel, 1926) 169-175.

10 We vermelden: B. Poulsen, *16th century peasants and credit. Some Danish evidence* (Leuven, 1990); Zie ook P. Servais, *La rente constituée dans le ban de Herve au XVIIIe siècle* (Brussel, 1982).

vlg.). Deze investeringen hadden in geen enkel opzicht kapitalistische trekken die te vergelijken zijn met de zestiende-eeuwse ondernemingen die met beperkte winsten en grote risico's werkten. De burgers die in de dertiende en de veertiende eeuw gronden opkochten gedroegen zich als de adel, en in dit opzicht plaatste ik hen eveneens onder de noemer der 'heren' (Klep schijnt ten onrechte te veronderstellen dat ik met deze term alleen de adel bedoelde). 'Dat de stedelijke en buitenregionale invloedsector slechts van beperkte betekenis was' voor mijn verklaringsmodel wens ik echter te ontkennen, zoals hoger uiteengezet.

De fysische landbouwproductiviteit van de Vlaamse landbouw

Hoppenbrouwers is juist als hij stelt dat de door mij gepubliceerde opbrengstcijfers van graan licht onderschat zijn (zie zijn argumentatie). Ze werden berekend op basis van verkopen van 'graan op het veld' (*Landbouweconomie*, II, 812-520). Ik heb het alleen niet aangedurfd om ze met een willekeurig percentage te verhogen. Het is in dit opzicht beterom het bij minimumcijfers te houden, temeer omdat dezelfde methode ook is toegepast voor de berekening van de opbrengst van 'graan op het veld' uit de boedelbeschrijvingen in Engeland en Vlaanderen tijdens de zeventiende-achttiende eeuw. Bovendien zij erop gewezen dat de boer ook het (waardevolle) stro (en andere afvalprodukten) kocht, hetgeen de onderschatting enigszins compenseert.

Nawoord

De (hoppen)brouwers van beide auteurs, die via dit tijdschrift een toe te juichen uitlaatklep vonden brengen interessante denkthema's aan en zijn waardevol om de discussie over de evolutie van de landbouweconomie in de laatmiddeleeuwse periode aan te moedigen. Dat de middeleeuwen van Thoen hierna niet definitief tot de tijd van toen behoren moge blijken uit bovenstaande repliek. Op heel wat punten is de kritiek van beide auteurs heel wat meer 'geforceerd aangebracht' dan het verklaringsmodel uit ons boek dat aan kritiek bloot stond.

Recensies

G. Despy, e. a., *Nouvelle biographie nationale*, I (Brussel: Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique, 1988, 374 blz., Bf4500,-, ISSN 0776-3948).

Een nieuwe staat legitimeert zich ook en vooral historisch. Het jonge België vormde daarop in de eerste decennia van zijn bestaan geen uitzondering. Reeds in 1845 werd de Koninklijke Academie, toen nog een unitaire instelling, bij koninklijk decreet opgedragen de publikatie van een nationaal biografisch repertorium te verzorgen. Wat geschiedde. In 1866 verscheen het eerste deel van een 27 boekdelen beslaande *Biographie nationale*, het laatste in 1938. De opzet om van begin af aan één afgerond, alfabetisch gerangschikt geheel uit te geven, een uiting van negentiende-eeuws optimisme, maakte het noodzakelijk na de tweede wereldoorlog supplementen uit te brengen. Deze verschenen regelmatig vanaf 1956 met één aflevering per jaar, twee afleveringen vormen samen een nieuw deel. Eindresultaat van dit alles was dat in 1985 en 1986 de twee afleveringen van deel 44 verschenen. Tussendoor zagen ook verschillende alfabetische tafels het levenslicht. Het geheel resulteerde in een nauwelijks nog overschouwbaar geheel dat weinig gebruiksvriendelijk was. Mankementen die grotendeels op rekening te schrijven zijn van het uitgangspunt een afgerond alfabetisch gerangschikt geheel in 27 delen uit te brengen. In het enthousiasme van het eerste uur had men kennelijk over het hoofd gezien dat na het verschijnen van deel 27 en in de loop van het parcours alweer zoveel verdienstelijke Belgen zouden overlijden of aan de vergetelheid ontrukkt zouden worden, die elk voor zich op één of meerdere kolommen van deze postume *who's who* aanspraak konden maken. Voor niet-Belgische lezers dient hier volledigheidshalve nog aan toegevoegd dat de Nederlandstalige Koninklijke Academie vanaf de jaren zestig met de uitgave van een eigen *Nationaal biografisch woordenboek* startte, waarvan in 1990 deel 13 klaarkwam. De Nederlandstaligen leerden kennelijk van de ervaringen met de oude *Biographie nationale*, want elk deel van het NBW bevatte vanaf de aanvang een volledig alfabet. Deze filosofie werd door de Franstalige Academie overgenomen, vermits nu het eerste deel van de *Nouvelle biographie nationale* ter bespreking voorligt.

Voortaan zal elke twee jaar een nieuw deel verschijnen dat telkenmale een volledig alfabet zal beslaan. Blijkens de sobere inleiding zal de selectie van de op te nemen biografieën beperkt worden tot Belgen die een zekere bekendheid genieten of buitenlanders die een betekenisvolle rol in de geschiedenis van België (of van de vroegere Zuidelijke Nederlanden en van het prinsbisdom Luik) hebben gespeeld. De chronologische dosering zal eveneens in het oog worden gehouden. Voor het werven van notities zijn deelgroepen uit de commissie die door de Academie is belast met de *Biographie nationale*, afgesplitst: ze selecteren respectievelijk notities met betrekking tot middeleeuwen, moderne tijden (1500-1800) en nieuwste tijden. Deze laatste chronologische schijf is nogmaals over vier velden (en deelredacties) verdeeld: wetenschap en techniek, literatuur, schone kunsten en algemeenheden. Enig telwerk aan de hand van deel I leert dat de middeleeuwen op 9%, de moderne tijden op 16% en de negentiende en twintigste eeuw op 75% van de notities beslag leggen. Elke notitie bevat summier genealogische gegevens, een korte levensschets, eventueel (voor auteurs of beeldende kunstenaars) een overzicht van de literaire en/of artistieke productie en een bronnen- en literatuuropgave.

Uiteraard kan men steeds opmerkingen formuleren aangaande het al dan niet opnemen van deze of gene figuur. Een ongeschreven wet blijkt te zijn dat, ofschoon zowel de Nederlandstalige als de Franstalige nationale biografieën zich nationaal noemen en beide door de Koninklijke Academie van België zijn uitgegeven, *de facto* levensschetsen van Vlamingen onder de